

*Микола Горох (Чернігів)*

## **СТАНОВЛЕННЯ ТОРГОВОЇ МЕРЕЖІ ТОРГСИНУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1932–1936 рр.)**

Слово Торгсин – це абревіатура, що дослівно означає «Торгівля з іноземцями», в 1930-х роках поєднувало в собі цілу низку відтінків, починаючи від цікавості іноземця рідкісними та дорогими товарами і закінчуючи розпачем та надією на спасіння помираючого селянина. Організація, що на початку своєї діяльності обслуговувала виключно громадян іноземних країн, з часом широко відчинила свої двері для вітчизняних покупців та міцно вкарбувалася в їхній пам'яті.

Питанням становлення та розгортання торгової мережі Торгсину в історичній літературі приділялося недостатньо уваги. Інформацію про мережу представництв Всесоюзного об'єднання «Торгсин» та Всеукраїнської контори «Торгсин» (в СРСР та УСРР відповідно) ми зустрічаємо в дослідженнях О.О. Осокіної<sup>1</sup>, В.І. Марочки<sup>2</sup> та І.В. Павлової<sup>3</sup>. Що стосується України, то мережу крамниць м. Києва розглядав В.І. Марочко в своїх статтях «Торгсини Києва: хліб за золото» та «Діяльність торгсинівської системи міста Києва»<sup>4</sup>. Про охоплення Чернігівщини торговими точками фрагментарно зустрічаємо в працях Т.П. Демченко<sup>5</sup> та С.М. Сергєєвої<sup>6</sup>.

Дана стаття має на меті на основі архівних документів реконструювати процес становлення мережі представництв Торгсину в Чернігівській області. Поява крамниць, динаміка їхнього поширення в регіоні, причини закриття – це є саме ті завдання, що допоможуть досягти означеної мети. Об'єктом дослідження є Чернігівська обласна контора «Торгсин», а предметом – створення, розгортання та місце торгової мережі в діяльності облконтори. Дана стаття базується на архівних документах, що й до сьогодні залишаються маловідомими та малодослідженими. Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р., а хронологічні рамки – часом існування Чернігівської обласної контори (1932 – 1936 рр.).

Адміністративно-територіальний устрій УСРР протягом 1930-х років зазнав кількарізних змін. Першим кроком на шляху до утворення областей стала ліквідація поділу на губернії (постанова ВУЦВК від 3 червня 1925 р.) та утворення округів<sup>7</sup>. В 1930 р. округи були ліквідовані і відбувся перехід до двоступеневої системи управління: центр – район<sup>8</sup>. XI з'їзд КП(б)У зазначив: «...досвід хлібозаготівель і колективізації доводить, що основною і вирішальною ланкою, від якої найбільше

залежить здійснення політики партії в системі партійних і радянських органів, нині є район»<sup>9</sup>. Однак віддаленість центру від районів досить швидко виявила всі недоліки існуючого територіального розмежування. Саме тому в 1932 р. було введено нову більшу територіально-адміністративну одиницю – область. В результаті на території України утворилося 5 областей: Дніпропетровська, Вінницька, Київська, Одеська, Харківська. До складу кожної з них увійшло від 49 до 98 районів, що не давало можливості оперативного управління ними. Тому збільшення кількості областей було лише питанням часу.

15 жовтня 1932 р. постановою ВУЦВК «Про створення нової області з центром в Чернігові» була утворена Чернігівська область<sup>10</sup>. До її складу увійшло 36 «відсталіших районів УСРР»: 29 районів Київської області та 7 районів Харківської<sup>11</sup>. Їхня відсталість визначалася насамперед низькими темпами колективізації (47,3% станом на 1 жовтня 1932 р.) та виконанням плану хлібозаготівель (на 6 грудня 1932 р. виконано 64,4% річного плану)<sup>12</sup>.

Станом на 1 січня 1932 р. територія області становила 42699,5 кв. км, а населення – 2971317 осіб<sup>13</sup>. Уявлення ж про міські населені пункти Чернігівщини в переддень становлення торгової мережі та утворення облконтори «Торгсин» дають нам дані Обліку міської людності УСРР, що відбувся в 1931 році. Він поєднував у собі не лише облік міського населення УСРР, а й перевірку правильності виданих забірних документів та закладення постійної картотеки для поточного обліку осіб, що мають право на постачання<sup>14</sup>. Використані методи та методики зводили до мінімуму помилки в підрахунках і надали дослідникам одне з максимально об'єктивних статистичних джерел того часу. У зв'язку з тим, що підсумки його були оприлюднені тільки в 1933 році, отримані результати подавалися в межах новоутворених областей. Отже, станом на 1931 р. в Чернігівській області нараховувалося 19 міських населених пунктів, в яких проживало – 224013 осіб<sup>15</sup>.

На початку 1932 р. мережа Торгсину на Україні складалася лише з кількох крамниць в Одесі, Києві, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі та Харкові. Їм підпорядковувалися крамниці в Шепетівці, Вінниці, Бердичеві, Житомирі та Бердянську<sup>16</sup>. Система не популяризувалася серед населення та не користувалася відомістю. Однак з другої половини січня 1932 р. ситуація докорінно змінюється. Суворе регулювання норм постачання, надання Торгсину права прийняття побутового золота та продаж за нього товарів суттєво вплинуло на стан справ організації. Особливо це проявилось в зростанні прибутків по УСРР з 537 тис.<sup>17</sup> в січні до 1307 тис. крб. в травні<sup>18</sup>.

Все це призвело до відкриття в першому кварталі 1932 р. нових відділень у Дніпропетровську, Зінов'євську (зараз Кіровоград), а також

додаткових крамниць в Харкові та Києві. В доповідній записці на ім'я голови В/О «Торгсин» А.К. Сташевського зазначалося, що «за своїм економічним становищем Україна володіє сприятливими умовами для широкого розвитку операцій з залучення валюти та валютних цінностей у вигляді побутового золота. В Україні, особливо в південно-західній її частині, за царату існувала велика еміграція, а населення, що там проживає, підтримує з емігрантами тісний зв'язок, отримуючи велику кількість грошових переказів»<sup>19</sup>. Відповідно склалися сприятливі умови для розширення мережі. До кінця третього кварталу кількість торгових точок на Україні зросла з 26 (в 17 містах) до 50 (в 36 містах). З них 15 крамниць розташовувалося в 4 найбільших обласних центрах, а 3 займалися портовою торгівлею. А це одна торгова точка більше, ніж на 775 тис. чол. або 32 на 25 млн.<sup>20</sup>.

З ростом чисельності крамниць відбувалося зростання й валютних планів. Якщо Правління на 1932 р встановило план збору цінностей в розмірі 11905 тис. крб., то до червня місяця він кілька разів переглядався і сягнув 18,5 млн. крб. За підсумками десяти місяців план був виконаний на 59,3% (тобто отримано 10977 тис. крб.)<sup>21</sup>.

З настанням 1933 р. перед Торгсином постали нові завдання. Уряд для Всеукраїнської контори підвищив валютний план в 2,5 рази в порівнянні з попереднім роком. Він сягнув 36 млн. крб. (в т.ч. 600 тис. – план Молдавської контори)<sup>22</sup>.

Область	План (в тис. крб.)	Кількість торгточок
Харківська	7200	35
Київська	8200	35
Вінницька	4700	30
Дніпропетровська	3700	25
Донецька	2000	10
Чернігівська	2100	Разом з Київською
Одеська	7500	40
Молдавська	600	3
Всього	36000	178

Виконання такого плану напряму залежало від наявної мережі та її пропускної можливості. Для виконання поставлених завдань колегія НКЗТ прийняла постанову, за якою торгмережа до 15 березня 1933 р. мала б збільшитися з 280 (на листопад 1932 р) точок до 1000. На Україні мало б діяти 178 крамниць. До облконтор слід було негайно довести контрольні цифри та, не чекаючи дозволу, розпочати підготовчу роботу:

підбір найкращих працівників, пошук приміщень, відкриття спеціальних курсів з підготовки та перепідготовки приймальників золота та срібла з колишніх ювелірів, зубних техніків, годинникарів тривалістю 10 – 12 днів. Директори також повинні були відвідати одно чи двотижневі заняття, на яких познайомитись з роботою організації та методами торгівлі в найкращих торгточках<sup>23</sup>.

У зв'язку з організацією нової адміністративної одиниці, якою стала Чернігівська область, постало питання утворення окремої контори. Розпорядженням №165 по Всеукраїнській конторі «Торгсин» від 21 листопада 1932 р. для керівництва торговими точками в Чернігівській області організовувалося Представництво з дислокацією в м. Чернігові. Уповноваженим призначався Абрам Мойсейович Нудельман. Харківська та Київська облконтори були зобов'язані передати йому торгові точки, що функціонували в населених пунктах, які знаходилися в межах новоствореної адміністративної одиниці. Їхня передача мала завершитися до 1 грудня 1932 р. А.М. Нудельману доручалося укомплектувати контору зі штатом в 7 чоловік: уповноважений, завідуючий торговим сектором, плановик, бухгалтер, рахівник, друкарниця-діловод та кур'єр-прибиральник. Крім того, він мав відкрити розрахунковий рахунок в Чернігівській конторі Держбанку на ім'я уповноваженого Торгсину Чернігівської області. На організаційні витрати виділялося 10 тис. крб. з коштів Укрконтори<sup>24</sup>.

Таким чином, на початок 1933 р. торгова мережа Чернігівської обласної контори «Торгсин» складалася з п'яти універмагів: в Чернігові, Ніжині, Конотопі та Новгороді-Сіверському перейшли від Київської облконтори, а в Ромнах – з Харківської облконтори. Одночасно постало питання розширення мережі ще на п'ять крамниць. Вони повинні були з'явитися в Прилуках, Глухові, Сновську, Семенівці, а також в Чернігові (друга крамниця). Їх слід було забезпечити необхідними кадрами (підібрати 60 чол. – приймальників, контролерів), а також посилити облконтору двома чи трьома керівними робітниками. Останній слід було також надати склепові приміщення в обласному центрі<sup>25</sup>. На 11 лютого 1933 р. мережа складалася з 7 універмагів (відчинили у Прилуках та Глухові) та 2-х підпорядкованих філіалів (Сновськ та Семенівка)<sup>26</sup>.

Розширенню торгової мережі приділялася особлива увага. На нарадах, в доповідних записках обов'язково піднімалося дане питання. Уся відповідальність за своєчасність дій, виконання постанов та доручень ВУК та В/О «Торгсин» покладалася на управляючого облконторою та уповноваженого Наркомзовнішторгу. Так, обласний уповноважений НКЗТ А.Д. Перевязко, збираючись на Всеукраїнську нараду (лютий 1933 р.), окреме місце в своєму повідомленні відводив

системі «Торгсин». Він звернувся до керівника Чернігівської обласної контори «Торгсин» з вимогою терміново надати йому вичерпну інформацію про стан справ об'єднання та прохав в майбутньому систематично надсилати спеціальні звіти<sup>27</sup>. Першим в переліку питань, на які він хотів отримати вичерпну інформацію, було: «час та місце відкриття нових [торгових] пунктів».

Уповноважені Народного комісаріату зовнішньої торгівлі на своїх нарадах визнавали, що розвиток торгових точок відбувається без їхнього контролю. В результаті – процес характеризувався хаотичністю та стихійністю<sup>28</sup>. Набагато жорсткіше та критичніше характеризувалася робота облконтори новим директором обласної контори Е.М. Рудаєвим та комерційним директором М.М. Флейшером. Вони прискіпливо перевіряли стан справ в організації, виявляючи найрізноманітніші порушення та зловживання, адже усі виявлені негаразди цілком покладалися на попереднє керівництво. Про це свідчить і перший абзац висновків перевірки: «Чернігівська облконтора «Торгсин» розпочала свою діяльність 1932 р. і з 1 січня 1933 р. вже цілком мала нормальні умови роботи і мала всі можливості підготуватися до виконання своїх завдань за планом на 1933 р., але керівні органи, як облконтори, так і філіалів, вважаючи, що вони керують ділянкою, яка має такі специфічності, що все може йти самопливом, безвідповідально віднесли до побудови роботи по переведенню в життя найважливішої ділянки політично-господарських завдань партії та Уряду, в наслідок чого і маємо такі показники»<sup>29</sup>.

Активну допомогу у розгортанні мережі, в першу чергу, мали надавати органи влади на місцях. Згідно з постановою секретаріату ЦК КП(б)У від 17 квітня 1933 р. «Про роботу «Торгсину» Обкоми та міські партійні комітети (МПК) та районні партійні комітети (РПК) районів, де розташовувалися магазини системи, протягом декади повинні були відвести для «Торгсину» найкращі крамниці в центрі міста, виділити для керівництва крамницями перевірених працівників-комуністів та працівників-ударників з інших систем на посади продавців<sup>30</sup>.

План розгортання мережі в першому кварталі «в найважливіший час» був виконаний лише на 68,4% (13 крамниць з 19 передбачених)<sup>31</sup>. Розмови про те, що не було можливості знайти приміщень для крамниць, явно не задовольняло нових керівників. Вони впевнено посилалися на достатню кількість вільних приміщень в містах області, а також додавали, що на їхнє облаштування та відкриття було витрачено 187,2 тис. крб. Так, на організацію, розширення та обладнання нових торгових точок в січні 1933 р. було витрачено майже 61 тис. крб. Більше половини цієї суми припадало на Прилуцький та Чернігівський універмаги (майже

по 20 тис. крб. на кожний). На ремонт приміщень під пункти скуповування та оснащення їх необхідним інвентарем Облконтора використала ще майже 14 тис. крб., комерційний відділ обласної бази обійшовся в 6500 крб., а організація власне облконтори – в 24 тис. крб. Отже, загальна сума витрат на облаштування та ремонт дорівнювала 106501 крб.<sup>32</sup>. Та все ж таки організаційне бюро Чернігівської обласної КК-РСІ було вимушене визнати, що торгові приміщення в Носівці, Глухові, Шостці та Мені на кінець 1933 р. не відповідали нормам<sup>33</sup>.

Отже до кінця першого кварталу 1933 р. планувалося довести кількість торгових точок до 18 (в лютому мали б з'явитися крамниці у Бахмачі, Шостці, Мені, Носовці, Кролевці та друга крамниця у Чернігові; в березні – Недригайлівці, Бобровиці та Путивлі).<sup>34</sup> Більшість з означених філій так і не були своєчасно відкриті<sup>35</sup>. Для виправлення ситуації пропонувалося, серед іншого, вивчити попит в населених пунктах та відповідно розмістити торговельні точки, реорганізувати приймальні пункти, розмістивши їх в крамницях та пришвидшити обслуговування<sup>36</sup>.

Мережа «Торгсину» на Україні зростала швидкими темпами. 72 торгові точки (початок 1933 р.) за півроку перетворилися на 245 крамниць (з них в обласних центрах – 77)<sup>37</sup>. На Чернігівщині функціонувало 20 торгточок (18 на периферії)<sup>38</sup>. Заступник уповноваженого НКЗТ та управляючий ВУК «Торгсин» І. Львов пропонував до середини серпня розширити мережу ще на 30 торгточок, з яких 29 розташовувалися на периферії (по 6 на Київщині та Одещині, по 5 на Харківщині та Дніпропетровщині, по 3 на Вінниччині та Донеччині та дві на Чернігівщині: у Острі та Середино-Будах). Подальше ж розширення мережі, на думку І. Львова, є недоцільним, бо з урахуванням означеного збільшення будуть охоплені «найбільш глибинні пункти областей і мережу на Україні слід буде, очевидно, вважати безперечно достатньо густою»<sup>39</sup>.

Коли мова заходила про розширення торгових представництв на місцях, керівництво районними відділеннями завжди віднаходило низку об'єктивних та суб'єктивних причин уникнути цього. Так, керівники Прилуцького відділення «Торгсин» під час обстеження їхньої організації в кінці травня 1933 р. посилялися на неможливість підібрати відповідальних працівників, утруднення доступу до транспорту, великі втрати та незручності при використанні гужового транспортування товарів, а також досить велику вартість таких перевезень. Вони приходили до висновку, що раціональніше покращити роботу Торгсину у Прилуках і одночасно проводити пояснювальну й агітаційну роботу в окремих селах<sup>40</sup>. Завідувач Сновської крамниці замість того, щоб займатися питаннями організації роз'їзної



торгівлі, лише розмірковував про те, що до «Городні він не поїде, тому що в городні в минулому році когось образив», а в Корюківці він був цілих дві години і за цей час не знайшов необхідного приміщення<sup>41</sup>.

Таким чином, основними причинами затримки в розгортанні мережі були:

– труднощі організаційного періоду, а саме: відсутність штату та труднощі його комплектування, відсутність злагодженості в діяльності універмагів, які були передані Київською та Харківською облконторами, налагодження приймальних пунктів з прийому срібла на периферії та в м. Чернігові.

– фінансове забезпечення та нестача коштів. Перерахованих 20 тис. крб. було замало, а пропозиція «брати з оборотних коштів» в реаліях Чернігівщини не могла зарадити, адже в наявності не було великих накопичень. Крім того, затверджених центром сум на відкриття торгових точок (6 тис. на велику точку та 2 – 3 тис. на дрібну) було явно недостатньо для Чернігівщини<sup>42</sup>.

Процес розміщення торгових представництв мав певні особливості. Відкриваючи свої філії, адміністрація обирала ті населені пункти, де було «найбільш доцільно та рентабельно» провадити валютні операції. Для визначення місця використовували показники територіального значення, складу та чисельності населення, враховували кон'юнктурні та потенційні можливості регіону<sup>43</sup>. Не останнє місце у виборі відіграла близькість населеного пункту до залізниці (це найоптимальніший варіант для забезпечення постачання мережі товарами) або центральних автошляхів. Проте й тут виникали труднощі. Ще в травні 1933 р. заступник уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР при уряді УСРР І. Львов зазначав, що з майже 190 торгових точок, які функціонували в Україні на той час, мінімум половина розміщувалася нераціонально та «абсолютно неприпустимо»<sup>44</sup>. Сприяло цьому й відсутність інформації про розвиток та необхідність відкриття їх в тому чи іншому місці, яку мали надавати уповноважені НКЗТ<sup>45</sup>. На Чернігівщині усі торгові точки знаходилися поряд із залізницею, але неузгодженість розкладу поїздів та недостатня кількість прямих безпересадочних маршрутів, призводили до проблем з маневруванням товарами та зв'язком з центром<sup>46</sup>.

Розширення мережі цілком залежало від своєчасного надходження коштів для облконтори. Затримка з фінансуванням в першому кварталі 1933 р. не лише ставило під загрозу виконання планів, а й стримувало відкриття нових торгових точок. Перед конторою постала дилема: з однієї сторони торговий план не виконується через неповне розгортання мережі, з іншої – її розгортання не здійснюється із-за відсутності

грошей<sup>47</sup>. Крім того, кожне відділення слід було забезпечити своєчасним надходженням товарів, відповідними фахівцями, допомогою місцевих органів влади та щоденним контролем<sup>48</sup>. Загальне уявлення про розвиток мережі Торгсину в Україні в період між 1933 та 1935 рр., а також динаміка змін представлено в Табл. 1.

**Таблиця 1. Чисельність торгових точок, що функціонували на території УСРР станом на перше число місяця 1933 – 1934 рр.<sup>49</sup>**

Обласні контори	Кількість торговельних точок								
	1933 рік				1934 рік				1935 рік
	січень	квітень	липень	жовтень	січень	квітень	липень	жовтень	січень
Харківська	14	37	45	53	42	42	37	35	33
Київська	13	44	55	65	63	61	57	47	34
Одеська	14	25	41	38	41	55	42	20	15
Дніпропет-ровська	9	20	27	25	19	19	20	16	13
Вінницька	11	33	46	47	45	48	39	36	28
Донецька	6	9	10	11	11	15	11	10	10
Чернігівська	5	12	20	19	17	17	14	14	13
Всього	72	180	244	258	238	257	220	178	146

Що ж стосується Чернігівщини, то станом на 1 березня 1933 р. функціонували торгові точки в Конотопі, Ніжині, Новгород-Сіверському, Ромнах, Прилуках, Глухові, Семенівці, Сновську (Щорс), Носівці, Кролевці та Чернігові (11 крамниць з 15 запланованих)<sup>50</sup>. За місяць з'явилися ще три представництва – у Бобровиці, Мені й Шостці<sup>51</sup>. На 1 червня мережа поповнилася точками у Бахмачі, Ічні та Добрянці<sup>52</sup>. Таким чином, їхня загальна кількість дорівнювала 17.

Основна робота велася в обласних центрах, а периферія – «випадала з поля зору» облконтор<sup>53</sup>. Для покращення стану справ Правління В/О «Торгсин» положенням від 31 травня 1933 р. організувало міські відділення Облконтор, на які покладалися функції керівництва, управління, постачання та інспектування мережі. Вони визнавалися самостійними адміністративними одиницями на повному госпрозрахунку з закінченими балансом, власними оборотними коштами та безпосереднім кредитуванням у Банку. Їхня організація відбувалася за рахунок облконтори та без збільшення фонду заробітної плати та штату<sup>54</sup>.

Систему організації Торгсину на Україні можна окреслити наступним чином: Всеукраїнська контора «Торгсин» – обласні контори –



відділення. Проте досить часто обласні контори зверталися прямо до В/О «Торгсин», оминаючи Всеукраїнську контору.

На Чернігівщині виокремлювалося сім відділень: Чернігівське (торгові точки в Чернігові (дві крамниці), Сновську (з 1935 р. Щорс), Мені, Добрянці), Ніжинське (в Ніжині, Носівці, Бобровиці), Прилуцьке (в Прилуках та Ічні), Конотопське (в Конотопі (дві крамниці), Бахмачі, Кролевці, Путивлі), Глухівське (в Глухові та Шостці), Новгород-Сіверське (в Новгороді-Сіверському, Семенівці) та Роменське (в Ромнах). Крім того, протягом існування системи здійснювалися виїзди та створювалися тимчасові торгові представництва Торгсину в Борзні, Козельці, Коропі, Корюківці, Острі, Хуторі-Михайлівському, Середино-Будах, Сосниці, Срібному. На чолі відділення перебував директор. Вони формувалися довкола великих універмагів, що знаходилися у великих районних центрах та, як правило, біля важливих залізничних вузлів. Універмаги розширювали ареал своєї діяльності за рахунок відкриття власних філіалів на периферії. Філіали не були самостійними та звітувалися перед універмагом. Товари ж вони могли отримувати не лише з універмагу, а й з Обласної бази. Універмаг очолював директор, а філіал – завідувач крамниці<sup>55</sup>.

В середині 1933 р. уповноважений НКЗТ СРСР М.А. Каттель, звертаючись до обласних уповноважених, акцентував їхню увагу на тому, що «робота «Торгсину» в другому півріччі буде проходити за абсолютно інших обставин і в абсолютно інших умовах, ніж в першому півріччі, у зв'язку з розкішним врожаєм цього року, який різко зменшить попит міста та села на продовольчу групу товарів»<sup>56</sup>. Поширювалися думки стосовно необхідності призупинити подальше розгортання торгової мережі системи, а також значного її скорочення. Таким закидам М.А. Каттель пропонував давати рішучу відсіч. «Слід собі усвідомити, – казав він, – що зменшення валютного плану не буде і встановлений план має бути виконаний». Тобто згортання мережі вище керівництво не вітало, хоча й розуміло, що це лише питання часу.

Наявна кількість торгових представництв в районних центрах Чернігівщини явно не задовольняло обласного уповноваженого Наркомзовнішторгу К.Г. Тасічко, про що він заявив директору облконтори «Торгсин» Е.М. Рудаєву в своєму листі від 4 лютого 1934 р. Він наголошував: «Я вважаю необхідним вказати Вам на неприпустимість ігнорування тих 17-ти районних центрів нашої області, де Торгсин до цього часу ніколи своїх точок не мав. Посилання на невдачу в окремих районах не є виправданням...»<sup>57</sup>. На такі заяви Е.М. Рудаєв відповідав, що звинувачення є безпідставними. За його словами, неохопленими мережею залишається лише 11 районів області.

Директор «Торгсину» звертав увагу на відсутність коштів на організаційні витрати та доукомплектування вже наявної мережі, а також на те, що останнім часом мережа не була на стільки завантаженою товарами, щоб було доцільно надалі її розширювати<sup>58</sup>.

Важливим питанням в діяльності будь-якої точки залишалася її рентабельність. Визначалася вона сумою коштів, що вдавалося отримати за місяць від однієї крамниці (в 1933 р. – від 300 до 3 тис. крб.). Усі крамниці, що не відповідали оголошеному цензу слід було ліквідувати. На 1934 р. ліміт обороту стаціонарної точки мав дорівнювати фонду заробітної плати. В іншому випадку торгова точка перетворювалася в пересувну<sup>59</sup>. На середину вересня 1933 р. обласна контора порушила перед ВУК «Торгсин» клопотання щодо ліквідації торгточок в Путивлі, Коропі та Ічні. Крім того, вже відбувся процес закриття крамниць у Добрянці та Носівці<sup>60</sup>.

В доповідній записці управляючого ВУК «Торгсин» стосовно планів системи на 1934 р. значилося розширення існуючої мережі з 238 торгових точок (на 1 січня 1934 р.) до 300 (до 1 травня 1934 р.)<sup>61</sup>. В невеликих населених пунктах планувалося облаштувати пересувні точки. План розширення мережі мав наступний вигляд: 12 торгточок мало з'явитися в Харківській області, 10 – в Київській, по 6 – в Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській, Донецькій та 4 – в Чернігівській<sup>62</sup>.

Ще однією структурною одиницею стали міжрайонні бази (МРБ). Вони були організовані з 1 квітня 1933 р. До цього часу Ніжин та Прилуки аналогічно Чернігову, Конотопу, Глухову та Ромнам були на самостійному балансі як універмаги<sup>63</sup>. Таким чином, обласній конторі почали підпорядковуватися три міжрайонні бази та один районний універмаг. Міжрайбазы знаходилися в Чернігові, Конотопі та Глухові, а районний універмаг – у Ромнах<sup>64</sup>. Вони об'єднували 14 торгових точок. Так, Чернігівська МРБ обслуговувала крамниці в обласному центрі, а також в Прилуках, Ніжині, Острі; Конотопська – в Конотопі, Бахмачі, Кролевці, Сновську та Мені; Глухівська – в Глухові та Шостці, Новгороді-Сіверському. Така система була занадто громіздкою, адже на одну МРБ приходилося 3 – 4 крамниці з кількістю працівників, що не перевищувала 10 чоловік, які в основному займалися чорною роботою. В самих міжрайонних базах працювало від 6 до 8 чоловік, що обіймали наступні посади: директор, товарознавець (він же заступник директора), бухгалтери (старший, його заступник та помічник), рахівник, кур'єр-прибиральник<sup>65</sup>. На червень 1934 р. їхній сукупний оборот не перевищував 900 тис. крб. (Чернігівська – 320 тис., Конотопська – 280 тис., Глухівська – 190 тис., Роменська – 107 тис.)<sup>66</sup>. Отримані товари вони зберігали в складах при крамницях, адже не мали

власних складських приміщень. Завідував ним один з відділів магазину. Так, в Чернігові завідувач двома крамницями одночасно був і директором міжрайбази. Усе це сприяло тому, що обласна контора майже не знала власної периферії. Лунали пропозиції реорганізувати організаційну структуру таким чином, щоб усі 14 крамниць підпорядкувати безпосередньо облконторі «Торгсин», а МРБ бази ліквідувати<sup>67</sup>. Одночасно з цим, в райони, що не були охоплені торговою мережею, слід було надсилати похідні кіоски та лотки, приурочуючи їх до базарних днів та провівши заздалегідь роботу з вивчення попиту<sup>68</sup>.

Усе це призвело до того, що на засіданні організаційної комісії Всеукраїнської наради управляючих та парторгів обласних контор Торгсин, що відбулося 3 серпня 1934 р., було вирішено зберегти на Чернігівщині міжрайбази лише в Конотопі та в Чернігові<sup>69</sup>. Торгові ж точки, які підпорядковувалися Глухівській базі, слід було розподілити між останніми. Дані пропозиції було покладено в основу проекту реорганізації місцевих МРБ (з 1 листопада 1934 р.), який після санкції ВУК «Торгсин» й був реалізований. Крім того, з 1 січня 1935 р. планувалося ліквідувати також і Конотопську міжрайбазу<sup>70</sup>.

Кількісний вимір торгових точок на Чернігівщині мав тенденцію до постійних змін як в сторону зростання, так і зменшення. Вже з 1934 р. головним питанням ставало закриття нерентабельних філій та ефективне використання наявних. Їхні приміщення та наявні товари відходили до інших торгових організацій. Так, до 1 липня 1934 р. крамниці в Острі та Хуторі-Михайлівському необхідно було передати Наркомату постачання (Чернігівторгу)<sup>71</sup>. Незважаючи на наявні плани скорочення мережі (Табл.2), спостерігалось повсякчасне їхнє порушення. Станом на 1 січня 1935 року в Україні функціонувало на 20 крамниць «Торгсин» менше, ніж планувалося, а саме – 146 проти 166 запланованих<sup>72</sup>.

**Таблиця 2. План скорочення торгової мережі Торгсину (за постановою РНК СРСР «Про Торгсин» від 13 травня 1934 р.)<sup>73</sup>**

Назва регіону	Наявна кількість торгових точок станом на 20 квітня 1934 р.	Орієнтовна кількість, що мала залишитися станом на 1 січня 1935 р.
Харків	18	15
Харківська обл.	24	16
Київ	30	18
Київська обл.	32	22
Чернігівська обл.	16	13
Вінницька обл.	47	32

Дніпропетровська обл.	19	14
Донецька обл.	13	8
Одеса	15	10
Одеська обл.	33	18
Всього	247	166

Вже на початку 1935 р. стало зрозумілим, що система приречена. Процес згортання торгової мережі набирав обертів. В таких умовах важливим фактором залишалось забезпечення виконання валютного плану та плану реалізації. На допомогу стаціонарним точкам мала б прийти роз'їзна торгівля. Щоб уникнути всіляких негараздів, було розроблено спеціальний поквартальний план скорочення мережі на 1935 р. (Табл. 3).

**Таблиця 3. План орієнтовного скорочення торгмережі по облконторам в 1935 р.<sup>74</sup>**

	Київ	Харків	Одеса	Вінниця	Дніпропетровськ	Чернігів	Маріуполь
Наявність торгових точок на 1 січня 1935 р.	34	33	15	28	13	13	10
Підлягає скороченню: до кінця I кварталу	5	2	3	–	1	1	2
до кінця II кварталу	5	4	4	–	2	3	1
до кінця III кварталу	5	6	2	–	3	2	2
до кінця IV кварталу	3	6	1	–	–	–	1
Всього за 1935 р.	18	18	10	–	6	6	6
Орієнтовна кількість на 1 січня 1936 р.	16	15	5	28	7	7	4

Таким чином, упродовж 1935 р. планувалося ліквідувати 43,8% торгових точок Всеукраїнської контори «Торгсин», а це 64 зі 146 крамниць. Більше половини (39) мали б зачинитися в другому та третьому кварталах. В кількісному відношенні найбільше скорочення відбувалося у Київській та Харківській облконторах (по 18 точок), але саме вони мали найрозвиненішу мережу. Винятком стала Вінницька облконтора, де кількість крамниць протягом року залишалася незмінною. Найзначніше скорочення відбувалося у Одеській

(залишалося 5 торговельних точок або 33,3%) та Маріупольській (4 або 40%) обласних конторах.

На Чернігівщині пік скорочення припадав на другий квартал (3 крамниці), а за рік планувалося ліквідувати 6 торгточок (46,2%). Тобто на 1 січня 1936 р. в області мало б функціонувати 7 крамниць. До когорта «нерентабельних» потрапили торгові представництва в Шостці, Мені та крамниці №2 в Конотопі і Чернігові<sup>75</sup>, пізніше в Новгороді-Сіверському та Кролевіці<sup>76</sup>. Питома вага чернігівських торгових точок по відношенню до загальної їхньої кількості суттєво не змінювалася: 8,9% на 1 січня 1935 р. до 8,5% на 1 січня 1936 р. Натомість кожна третя крамниця з 1936 року функціонувала б на Вінниччині (на початок 1935 р. лише кожна п'ята).

Особливе місце керівництво Торгсину поклало на роз'їзну торгівлю. З'явилася вона ще в другому півріччі 1933 р. та носила дослідницький характер. Проте суттєвих результатів при відсутності організаційної бази (в першу чергу власного автотранспорту<sup>77</sup>) вона не дала. Представники Обласної КК – РСІ, перевіряючи Прилуцьке відділення «Торгсину» (травень 1933 р.), зазначили, що розширення торговельної мережі по району викликає у місцевих керівників великі затруднення та значні накладні витрати. Вони керувалися наступним міркуванням: проблема підбору штату відповідних працівників; труднощі з організацією транспорту; незручності під час гужового перевезення товарів та висока його вартість. Таким чином, прилуцьке керівництво приходило до висновку, що раціональніше добре організувати та розвивати «Торгсин» у Прилуках, одночасно здійснюючи роз'яснювальну роботу в окремих селах<sup>78</sup>.

Стримувало роз'їзну торгівлю відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів, в першу чергу – приймальників-оцінювачів<sup>79</sup>. За такої ситуації обласний уповноважений НКЗТ К.Г. Тасічко заявляв, що «навіть чи яка-небудь область мала такі труднощі з укомплектуванням апарату, як наша Чернігівська область. Доводилося щоденно вести боротьбу з ... обласними організаціями за кожного працівника»<sup>80</sup>

Планувалося, що даний вид торгівлі забезпечуватиме до 50% виторгу відділення. Керівники облконтори мали особисто провести пробний виїзд, щоб мати можливість професійно керувати її організацією в майбутньому, та наглядати за організацією кіосків «Торгсин» на районних базарах<sup>81</sup>. К.Г. Тасічко пропонував директору облконтори Е.М. Рудаєву опрацювати разом з відповідальними працівниками питання стосовно створення та функціонування пересувних кіосків, лотків та влаштування торгсинівських базарів у базарні дні в окремих містечках та районних центрах<sup>82</sup>. Роботу слід було побудувати таким чином, щоб за

тиждень (тобто до 12 лютого 1934 р.), щонайменше в двох районних центрах були проведені пробні виїзди. Для підвищення попиту та уваги до торгівлі слід було провести агітаційну роботу з популяризації пересувних точок в даних районах. В свою чергу Е.М. Рудаєв обіцяв в кінці лютого або на початку березня організувати кілька тимчасових кіосків, щоб охопити найбільші райони, які досі не мають стаціонарних точок, але не більше<sup>83</sup>. За його ж підрахунками на розгортання роз'їзної торгівлі в період з 1 квітня 1935 р. до 1 січня 1936 р. Чернігівській облконторі необхідно було витратити 27330 крб. у вигляді торгових витрат та 2 тис. – накладних витрат. Планувалося зробити 36 виїздів тривалістю 20 днів кожний. Окреслені заходи мали надати цінностей на 7200 крб.<sup>84</sup>. Вигідними такі заходи назвати важко. Так, за перший квартал 1935 р. були здійснені виїзди до Остра, Козельця, Корюківки, Коропу, Борзни та Середино-Буд. Вони акумулювали цінностей на суму 2479 крб. при фактичними витратах – 4370 крб. (тобто 170%)<sup>85</sup>. Тому не є дивним, чому при відсутності асигнувань в другому кварталі не відбулося жодного виїзду на периферію.

Роботу пересувних торгових точок керівництво облконтори намагалося досить жорстко контролювати. Організовувалися наради для керівників крамниць, старших бухгалтерів, здійснювалися консультаційні виїзди на периферію<sup>86</sup>. Однак їхньої кількості було недостатньо, щоб вирішити всі наявні проблеми. Також не слід забувати й про те, що пересувні торгові точки ставали об'єктами для пограбування. Так, в Городянській роз'їзній торгівлі Сновської крамниці «Торгсин» в ніч на 2 березня 1935 р. сталася крадіжка. Сторож без зв'язаний грабіжниками, які викрали товарів на 170 крб. золотом та гвинтівку охоронця<sup>87</sup>. Та не зважаючи на все вищесказане, роз'їзна торгівля все ж продовжувала здійснюватися.

Скорочення торгової мережі стосувалося не лише кількості наявних закладів, а й персоналу різних рівнів. Наприклад, передбачалася скасування з 1 липня 1935 р. посади інспекторів зі справ «Торгсину», що діяли при уповноважених НКЗТ ряду країв та областей СРСР<sup>88</sup>. На Україні залишалось діяти на даній посаді 2 працівники. Для порівняння в БСРР, Східному Сибіру, Ленінградській області працювало лише по одному інспектору. Уповноважений НКЗТ мав переглянути склад працівників системи з метою відбору та збереження найбільш цінних представників, які мали досвід роботи в зовнішній торгівлі<sup>89</sup>. Вони повинні були залишатися працювати в системі Наркомзовнішторгу, але вже в складі інших об'єднань та організацій.



В самому процесі ліквідації крамниць повсякчас виникали різноманітні неузгодження та порушення. Уповноважений НКЗТ СРСР при уряді УСРР М.А. Каттель акцентував увагу на тому, що «деякі Міськради роблять спробу передати частину майна, автотранспорту, приміщень філій «Торгсин» – різним організаціям. Між тим, за постановою Союзного Уряду, все майно, автотранспорт та приміщення «Торгсину» мають бути передані ВИКЛЮЧНО Наркомвнуторгві, за відповідним погодженням Правління «Торгсин» з Наркомвнуторгом СРСР та їх інструкцій»<sup>90</sup>. Місцева влада мала усіляко допомагати втіленню в життя інструкцій В/О «Торгсин», що надійшли з Москви. Особливе хвилювання викликали деякі категорії товарів, які перебували в крамницях на момент їхнього закриття, наприклад, мисливські боєприпаси<sup>91</sup>. Щоб попередити їхнє потрапляння в широкий продаж, даний товар рекомендувалося передати тій торговій системі області, яка мала право їх продавати.

Таким чином, протягом 1932–1936 рр. спостерігалася постійна зміна чисельності торгових точок. Найбільшої своєї чисельності Чернігівська мережа досягла в серпні 1933 р. (21 торгова точка), а вже з кінця третього кварталу розпочався поступовий процес її згортання. На початку свого існування вона розгорталася стихійно, працюючи головним чином в шир, а не в глиб, і відповідно не мала можливості приділяти багато часу питанням культурності в своїй роботі. Коли ж ситуація стабілізувалася і країна почала відходити від голодних потрясінь, необхідність в Торгсині відпала. Дислокація системи залежала як від розміру населеного пункту, його наближеності до залізниці, так і від валютних можливостей регіону. Віддалені містечка та села охоплювалися кіосками та пересувними точками. Проте такі виїзди були малорентабельними та не могли суттєво вплинути на ситуацію. За період свого існування, крамниці Торгсину так і не змогли охопити усі райони області.

---

<sup>1</sup> Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – №2. – С. 86-104.; Її ж: За фасадом «сталинського изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 – 1941. – М., 2008. – 351 с.; Її ж: Золото для индустриализации: «Торгсин» – М., 2009. – 592 с.

<sup>2</sup> Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // УІЖ. – 2003. – № 3. – С.90-103; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. –

С. 194–209; Його ж: Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи // Пам'ять століть. – 2008. – № 5–6. – С. 192-210.

<sup>3</sup> Павлова І.В. Торгсини в Західно-Сибірському краї // Економіка і організація. – 2003. – № 3. – С. 162-169.

<sup>4</sup> Марочко В.І. Торгсини Києва: хліб за золото // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні: місто Київ. – К., 2008. – 584 с. Його ж: Діяльність торгсинівської системи міста Києва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 18. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 163-175.

<sup>5</sup> Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2007. – 70 с.

<sup>6</sup> Сергеева С. Голодні 1932–1933 роки у Чернігові // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 59-68.

<sup>7</sup> Скільки раз ділили Чернігівщину? // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005. – К., 2004. – С. 586.

<sup>8</sup> Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992. – С. 97.

<sup>9</sup> Сергеева С. Чернігівська область у 1932–2007 роках: адміністративно-територіальний та демографічний аспекти // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 123.

<sup>10</sup> Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941 гг. – К., 1983. – С. 136.

<sup>11</sup> Скільки раз ділили Чернігівщину? // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005. – К., 2004. – С. 588.

<sup>12</sup> Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. – Чернігів, 2007. – С. 32.

<sup>13</sup> Чернігівська область: Короткий статистично-економічний довідник 1932 року. – Чернігів, 1932. – С. 1.

<sup>14</sup> Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – С. III.

<sup>15</sup> Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – С. XXXVI – XXXVII. Обліком 1931 року було охоплено лише постійне міське населення (жителі, які постійно проживають у даному населеному пункті, незалежно від наявності чи відсутності на момент перепису). Виходячи з цього, всі постійні мешканці, що на час реєстрації були тимчасово відсутні (люди, які постійно проживають у даному місці, але на критичний момент перебували поза територією цієї міської, селищної чи сільської Ради.) не більше одного місяця, підлягали реєстрації, а особи, що були тимчасово прописані по домоволодіннях і проживали тимчасово на строк до 1 місяця, не підлягали реєстрації.

<sup>16</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 3.

<sup>17</sup> Там само. – Арк. 3(зв.)

<sup>18</sup> Там само. – Арк. 4.

- 
- <sup>19</sup> Там само. – Арк. 3(зв.)  
<sup>20</sup> Там само. – Арк. 4.  
<sup>21</sup> Там само. – Арк. 4(зв.)  
<sup>22</sup> Там само. – Спр. 24. – Арк. 185.  
<sup>23</sup> Там само. – Арк. 184.  
<sup>24</sup> Там само. – Спр. 167. – Арк. 27.  
<sup>25</sup> Там само. – Спр. 24. – Арк. 193-194.  
<sup>26</sup> Там само. – Арк. 160.  
<sup>27</sup> ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 63.  
<sup>28</sup> Там само. – Арк. 70.  
<sup>29</sup> Там само. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 48.  
<sup>30</sup> Там само. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 49.  
<sup>31</sup> Там само. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 48.  
<sup>32</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 72.  
<sup>33</sup> ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 75 (зв.).  
<sup>34</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 160.  
<sup>35</sup> ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 48.  
<sup>36</sup> Там само. – Арк. 56.  
<sup>37</sup> 5 торгточок знаходилося на території Молдови ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 16.  
<sup>38</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 18.  
<sup>39</sup> Там само. – Арк. 16.  
<sup>40</sup> ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 17.  
<sup>41</sup> Там само. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 543. – Арк. 1 (зв.).  
<sup>42</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 160 (зв.).  
<sup>43</sup> Там само. – Арк. 160 (зв.).  
<sup>44</sup> ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 14.  
<sup>45</sup> Там само. – Арк. 14.  
<sup>46</sup> Там само. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 77.  
<sup>47</sup> Там само. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 5.  
<sup>48</sup> Там само. – Арк. 8.  
<sup>49</sup> Побудовано та підраховано автором за даними: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 18, 33; Спр. 24. – Арк. 115; Спр. 97. – Арк. 17, 21; Спр. 153. – Арк. 4.  
<sup>50</sup> ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 88.  
<sup>51</sup> Там само. – Арк. 80.  
<sup>52</sup> Там само. – Арк. 37.  
<sup>53</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 28.  
<sup>54</sup> Там само. – Арк. 28.  
<sup>55</sup> Там само. – Спр. 23. – Арк. 20.  
<sup>56</sup> ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 30.  
<sup>57</sup> Там само. – Спр. 334. – Арк. 15.

- 
- <sup>58</sup> Там само. – Арк. 19.
- <sup>59</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 182.
- <sup>60</sup> Там само. – Спр. 23. – Арк. 35.
- <sup>61</sup> Там само. – Арк. 181-182.
- <sup>62</sup> Там само. – Арк. 182.
- <sup>63</sup> Там само. – Спр. 96. – Арк. 97.
- <sup>64</sup> Там само. – Спр. 379. – Арк. 5.
- <sup>65</sup> Там само. – Спр. 279. – Арк. 53.
- <sup>66</sup> Там само. – Спр. 379. – Арк. 62.
- <sup>67</sup> ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 11.
- <sup>68</sup> Там само. – Арк. 12.
- <sup>69</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 77.
- <sup>70</sup> Там само. – Спр. 143. – Арк. 10, 10 (зв.).
- <sup>71</sup> ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 77.
- <sup>72</sup> Осокина Е.А. Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 542; ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 37.
- <sup>73</sup> Побудовано автором за даними: Осокина Е.А. Золото для індустріалізації: «Торгсин» – М., 2009. – С. 541-542.
- <sup>74</sup> ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 37.
- <sup>75</sup> Там само. – Арк. 118, 187.
- <sup>76</sup> ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 260.
- <sup>77</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 1.
- <sup>78</sup> ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 17.
- <sup>79</sup> Там само. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 110, 172 (зв.).
- <sup>80</sup> Там само. – Арк. 22.
- <sup>81</sup> Там само. – Спр. 58. – Арк. 75.
- <sup>82</sup> Там само. – Спр. 334. – Арк. 15.
- <sup>83</sup> Там само. – Арк. 19 (зв.).
- <sup>84</sup> ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 73.
- <sup>85</sup> ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 187.
- <sup>86</sup> Там само. – Спр. 379. – Арк. 10.
- <sup>87</sup> Там само. – Спр. 578. – Арк. 26.
- <sup>88</sup> Там само. – Арк. 135.
- <sup>89</sup> Там само. – Арк. 291.
- <sup>90</sup> Там само. – Арк. 325.
- <sup>91</sup> Там само. – Арк. 331.